

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ԶԻՔԵՆԵԱՅ ԼԵՐԱՆ ՎՐԱՅ ԱՇԱԿԵՐՏԱՐԱՆԻ

ԵՒ ԲԼԲԻ ԵԿԵԼԵՅԻՆԵՐԸ, ԵՒ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՆՔԵՐ

(Շար. ՍԻՈՆԻ 4-5 Թիւնն եւ վերջ)

Փ.

4. Զիքենեայ լեւան վրայ կայլո՞ն
նայկական վանքեր.—

Հայ Մատենագրութիւնը Ս. Տեղեաց թէ՛ հայկական վանքերու թէ՛ օտար վանքերու մէջ ապրող հայ միաբանութեանց նկատմամբ դժբախտաբար բաւ մը անգամ չէ արձանագրած հակառակ որ նախնական դարերէ սկսեալ, մեր բնիկ աշխարհէն ուխտաւորական կարաւաններ շարունակ այցելած են Երուսաղէմ, յուստ և երկրպագութիւն Գրիստոսի Տնօրինական Ս. Տեղեաց: Հայոց Անաստաս Վրդ.ը միայն, ինչպէս յիշած ենք այլուր, զրի առած է ցուցակ մը Երուսաղէմի հայ վանօրէից մասին: Ան թէ և գերմ չէ քննադատութենէ և ձեռնմխութիւններէ, ինչ որ ալ բլայ սակայն, այդ ցուցակը հայեցի կարեւոր յիշատակարան մըն է, որուն համաձայն, Զիքենեայ Լեւան վրայ, բաւական թուով վանքեր կը յիշուին. բայց ցաւալի է ըսել որ նոյն յիշուած վանքերը, գոնէ առ այժմ, չէ կարելի վաւերացիւններով ճշգրել. միայն անոնցմէ երեքը, ըստ կուրելոյն, պիտի կրնանք նկարագրել հրեանախօսութեան և պատմութեան հայթայթած տուիքներուն համաձայն: Այդ երեք վանքերն են, 1. Ս. Յովնաննու Կարապետի վանքը, 2. Մովսիսի վանքը, 3. Կանանց յատուկ Ս. Աւետիան վանքը:

1. — Ս. Յովնաննու Կարապետի վանքը.

Երբ Դրդ. դարուն Աշակերտարանի և Բլբի երկու մայր եկեղեցիները սկսան շինուիլ, բարերար իշխաններու և մեծահաւատ Տիկիւններու օժանդակութեամբ, և

Զիքենեայ Լեւան միայնակացներու ջերմեռանդութեամբ, նոյն եկեղեցեաց շուրջը շինուեցան մասնաւոր վանքեր և եկեղեցիներ. այդ մասին անհերքելի ապացոյցներն հնախօսական ա՛յն թանկարժէք բեկորները՝ որ երևան եկած են վերջին տարիներու պեղումներէն: Հայք՝ Բլբի եկեղեցւոյն արեւելեան կողմը, ունեցած են վանք մը Ս. Յովնաննու Կարապետի անուամբ: Անաստաս Վրդ.ի ցուցակին մէջ, հետեւեալ կերպով կը յիշուի ան. «Պանտայ վանքը, որ Սուրբ Կարապետին է, որ յարեւելից կողմանէ Զիքենեայ լեւինն կայ, նոյնպէս արքունի ծախիւք շինեալ, յանուն Սուրբ Կաթողիկէին որ ի Վաղարշապատ քաղաքի, զոր Աղուանք ունին մինչև ցայժմ»: Մովսէս Կաղանկատուացին ալ կը յիշէ այսպէս. «Պանտայ վանքն, որ յարեւելից կողմանէ Զիքենեայ լեւինն կայ՝ Պանոն ոմն ճշնաւոր յԱղուանից եղեալ նախաշինող, և այժմ Պետրոս Աղուան քահանայ ունի», (Պսմ. Աղուանից Աշխարհի էջ 227).

Նկատի առնելով այս երկու յիշատակարանները, համոզու՞մ կը զոյացնենք թէ Զիքենեայ լեւան այս վանքին Աղուանք նախապէս տիրացած էին, յանուն իրենց Տ. Պանոյ կաթողիկոսին՝ որ մեր Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի թոռան Գրիգորիսէ սկսեալ, Աղուանից կաթողիկոսներուն վեցերորդն է Կաղանկատուացւոյն վերի յիշատակարանին համաձայն (Անց. էջ 274): Յետոյ Աղուան ճշնաւոր մը, Պանոն անուամբ, կը վերաշինէ նոյն վանքը. բայց ամէն պարագայի տակ, հայ արքունիքի ծախքով կը շինուի, յանուն Ս. Կաթողիկէին Վաղարշապատու, ինչպէս կը յարէ Անաստաս Վրդ.: Սակայն Դրդ. դարու յիշատակարան մը, Զիքենեայ լեւան հայկական այս վանքին ծագումը տարբեր կերպով կ'աւանդէ մեզ: Պալատիոս կը զրէ թէ (Hist. Laus Ch. XLIV), «Յուլիանոս Ուրացոյէն յետոյ, Իննօվկենտիոս քահանան Սուրբ Լեւան վրայ շինեց (385) մատուռ մը, ուր կը պահէր Սեբաստիոյ հեթանոսներուն վանաւորութենէն գերմ ձեացած Սուրբ Յովհաննու Կարապետի մատուռները»: Պալատիոս մէկ տարի ապրած էր Զիքենեայ լեւան վրայ (412-13), հետեւաբար իր ականատեսի վկայութիւնը արժէքաւոր կը նշկատուի: Այս մատրան նաւակաւիքը կը

կատարուէր Սեպտ. 29ին, Վրացերէն Սա-
զիմական հնագոյն ծխարանի համաձայն.
Տե՛ս R. B. 1924. էջ 611-623): Արդէն ուր
կար սուրբի մը մասունքը կամ տապանը,
հո՛ն եկեղեցի կամ վանք չի՛նէլ ի հնումն
կանոնական սովորութիւն մըն էր: Կ'երեւի
պարագայից բերումով, արդէն հիմնաբ-
նում վանքի մը միասնաբար կը տիրա-
նան Հայք և Աղուանք, և յանուն Վարդա-
շապատի Ս. Կաթողիկէին արքունական
ճօխութեամբ կը զարգարեն նոյն վանքը:
Պարսկական և արաբական տիրապետու-
թեանց շրջանին, այս վանքը անտարակոյտ
նշխարկուած է Զիթենեաց լեռան միւս
վանքերու ճակատագրին: Սակայն նոյն
վանքը Թրդ. դարու սկիզբները, վերանո-
րոգուած կը գտնենք: Նոյն միջոցին Մեծն
կարօյսի և Պաղատի խալիֆային միջեւ
համաձայնութիւն մը կնքուած էր, որով
Մեծն Կարօյս՝ Ս. Քաղաքին թեւարկու-
թիւնը ստանձնելով՝ առատաձեւն գումար-
ներով վերաշինել կուտար վանքերն ու ե-
կեղեցիները ու կը հոգար վանականները.
զբեկած էր մասնաւոր պաշտօնեայ մը յե-
րոսողէմ, և անոր միջոցաւ նպատիւ դը-
րամ կը բաշխէր վանականաց. նոյն պաշ-
տօնէին զրի առած Ս. Տեղեաց ու կրօ-
նաւորաց վիճակագրական ցուցակը ամ-
փոփուած է յիշատակարանի մը մէջ, որ
կը կոչուի Commemoratorium de Casis Dei:
Արդ այս յիշատակարանին համաձայն, կը
հասկնուի որ Բրի եկեղեցեայն վանականաց
շարքին մէջ կը յիշուին նաև Հայեր: Նոյն
ցուցակին մէջ մասնաւորապէս կը յիշա-
տակուի Հայոց Ս. Յովհաննու Կարապետի
վանքը, ուր կը թնտկիկն վից հայ կրօնաւոր-
ներ: Անոնք անցելոյն բարդաւած վիճակի
մը բեկորներն էին, որ անտարակոյտ ա-
րեւելքէն եկող յարձակողներուն խժոժու-
թենէն աղաւած՝ կը փափաքէին զարձեւել
պայծառացնել Ս. Կարապետի վանքը, նո-
րոգելով աւերեալ մասերը: Ստար յիշա-
տակարանի մը այս անհերքելի վկայու-
թիւնը՝ Հայոց Ս. Յովհ. Կարապետի վան-
քին գոյութեան մեծ ապացոյց մըն է: Հա-
ւանական կ'երեւի որ՝ նոյն վանքը մինչև
ԺԲրդ. դար կանգուն մնացած է, և ի վեր-
ջոյ Սալաէտտինի յարձակումներէն զար-
ձեւել քանդուած ու փլատակներն ալ եր-
կար դարեր հողի տակ ծածկուած են:

ԺԲրդ. դարու կիսուն էր որ Զիթենեաց
Լեռան Հայոց Ս. Յովհաննու Կարապետի
վանքին նախկին պայծառութեան չքնաղ
յիշատակարանները հողերու տակէն դուրս
կուգային հիացումի ենթարկելով բոլոր տես-
նողները. հայկական շորս արձանագրու-
թիւններով գեղակերտ խճանկարներ (mo-
saïque) երբեմն կը զարդարէին Ս. Կարա-
պետի վանքին յատակը: Այս յիշատակա-
րանները կ'ապացուցանեն թէ՛ որպիսի պայ-
ծառութեան մը հասած էր նոյն վանքը:
1868էն սկսեալ, քանիցս հրատարակուած
աւլոտանկարուած են այն արձանագրու-
թիւնքն, խճանկարներն զանազան գիրքե-
րու և լրագրաց մէջ, անցեալ տարի ալ,
Գեր. Տ. Մեսրոպ Ս. Նպս. Նշանեան՝ Ե-
րոսողէմայ Դամասկոսի դրան մօտի հայ-
կայան խճանկարի մէկ մանրանկարը՝ հը-
րատարակելուն առթիւ, Զիթենեաց Լեռան
հայ արձանագրութիւններն ալ ամփոփած
էք, (Տարեցոյց Թէոդիկի, 1927, էջ 369-40):
Յօդուածին ամբողջութեան համար, Ս.
Յովհ. Կարապետի վանքին նոյն արձանա-
գրութիւններն քաղելով նոյնէն կը գտնենք
հաս.

1. — «Բարեխաւս ունելով
առ Աստուած զսուրբ Ե-
սայի եւ զերանելի
հարսս եւ Վաղան ա-
բարի վասն թողու-
թեան մեղաց զյի-
շատակարանս զայս»:
2. «Այս գիր երանելոյ Շուշանկա
մարն Արղաւանայ Հոսի մը»:
3. «Վասն աղաւթից և փր-
կութեան Թեւայ Ա-
րասու և Մուրկան»:
4. «Այս յիշատակա-
րան Տն Յակովբայ
որ եղեւ ի ձեռն խնդրելոյ»:

Այս արձանագրութիւններէն զատ,
նոյն տեղը գտնուած են 16 դամբարաններ
որոնցմէ երեքը անաղարտ մնացած են և
խրաքանչիւրին վրայ առանձին առանձին
կը կարգացուի Չոքիկ, Շուշան, Մարին:

Կը փափաքենք վերել յիշուած մողա-
յիքներու ծագման մասին պատմական տե-
ղեկութիւն մը տալով՝ նոյն արձանագրու-
թեանց մէջ յիշուած քանի մը անձերու
ինքնութիւնը ճշդել, որքան որ կարելի է:

Այս հնութիւններով շատ զբաղած է յայտնի հնախօս Glermont-Canneau (Archaeological Researches in Palestine, 1873-74, էջ 329-337), ուր յիշեալը շատ մը ենթադրութիւններէ յետոյ, կը կարծէ թէ թիւ 2 արձանագրութիւնը և մոզայիքը միաժամանակ չեն շինուած, քանի որ նոյն մոզայիքին արձանագրութիւնը առանձին մաս մը կը կազմէ և չի յարմարիր մոզայիքի ամբողջութեան շինուածքին և գոյներուն. թիւ 1 և 2 մոզայիքներուն շինութիւնը ժամանակակից կը համարի, դատելով երկուքին ալ կերտուածքին և նկարագրութեան նոյնութենէն, իսկ թիւ 3 և 4 մոզայիքները կը նկատէ յետին տարիներու շինուածք: Պէտք է գիտնալ թէ Քրիստոնէնէութենէ շատ յառաջ, մոզայիքի գործածութիւնը տեսակ մը զարդարանքի ձեւ մըն էր. սակայն անոր գիտութիւնը տակաւին նոր է: Զարդարանքի այդ եղանակը, ինչպէս կը տեսնուի, մարդիկ աւելի կը նախընտրէին քան որմնանկարներն և մազադաթները որ շատ չէին կրնար առկալ, մինչ մոզայիքը դարերով հողին տակ կըրնար մնալ, առանց աւրուելու: Սե, կարմիր և սպիտակ գոյներով մոզայիքները երբեմն կը զարդարէին Հռոմայեցոց պարտէզները. իսկ բազմապատկանները կ'երևնային Պոմպէի և Ափրիկէի կողմերը: Քրիստոնէական մոզայիքներու վրայ զաղափար մը կազմելու համար պէտք է այցելել Ռաֆիննա, Հսոյժ և Թեսաղոնիկէ: Քրիստոնէայք փոխ առնելով հեթանոսական մոզայիքները, ատոնց տուին խորհրդանշականութիւն մը: Եկեղեցեաց որմներուն, յատակներուն և կողակներուն մէջ շինուած մոզայիքները քրիստոնէից յատուկ թելադրիչ դասեր կը պարունակէին իրենց ներկայէն պատկերներովն, կը նկարէին Փրկչին և Առաքելոց պատկերները: Մոզայիքի արուեստագործները Փրկչին փառք պանծացնելու տեղով լեցուած՝ կը տեսնուի որ ընդհանրապէս կը խուսափէին նկարել Անոր խոնարհ ծագումը և չարչարանքը, Քրիստոսի մատրը, ծնունդը, խաչելութիւնը՝ որ վերածնութեան դարուն ներկայիչներուն սիրելի նիւթերն էին, առաջին եօթն դարերու մոզայիք շինողները չէին մօտենար անոնց, միեւնոյն նպատակաւ. նահատակաց յաղթանակը ի մտի ու-

նէին, քան թէ անոնց մարտիրոսութիւնը. (ներածութիւն, Les Mosaïques Chrétiennes du IVme au Xme siècle):

Զիթենեաց Լերան Հայոց Ս. Յովն. Կարապետի վանքի այդ մոզայիքները յայտնի է թէ հեռաւոր թուականէ մը կը հասնին. այդ մոզայիքի վարպետներն ալ միեւնոյն եղևով շարժած են՝ հեթանոսականը խտտնելով քրիստոնէականին հետ, ինչպէս ցոյց կուտան անոնց լուսանկարուած մանրանկարները:

Փառով վերայիշեալ չորս արձանագրութեանց մէջ յիշուած անձերուն ինքնութեան, պէտք է ըսել թէ շատ դժուար է ճշդել այդ պորագան: Թիւ 3 և 4 արձանագրութեանց մէջ յիշուած անձերուն վերայ տեղեկութիւն մը չունինք, բայց թիւ 1 և 2 արձանագրութեանց մէջ յիշուածներուն մասին կարելի է հաւանական կարծիք մը յայտնել: Glermont-Canneau իր վերայիշեալ գործին մէջ (էջ 332) կ'ընդունի թէ թիւ 2 արձանագրութեան Արտաւանը պարսկահայ մըն է, Յուստիանոսի օրով, կուսակալ և զօրագետ, համաձայն De Muraltի Chronographie Byzantineի տեղեկութեան (Հատոր 1. էջ 190 և 203). Մենք թիւ 1ի Վաղանք ուղղադրական սխալ նշկատելով՝ հաւանական կը համարենք որ ըլլայ Վանան. և եթէ ընդունիք այդպէս, այն ատեն Պաղեստինի Պրոկոպիոս պատմիչին գիմելով կը տեղեկանանք թէ՛ Արտաւան և Վանան Արշակունի երկու եղբայրներ էին, և Պարսկաստանէն փախչելով ապստամբած էին Բիւզանդիոն: Այս երկու եղբայրները մեծ ծառայութիւն մատուցած էին Բիւզանդական պետութեան: Արտաւան եղաւ մեծ զուքս և Վահան մեծաւ պատերազմին մէջ, Յուստիանոսի կայսրութեան յառաջգիմութեան և զարդացման սատարներ եղած են այս հայազգի երկու եղբայրները. մանրամասնութիւնքն տեսնել (Չամչ. Բ. էջ 241, 250-55, 517-520): Այս պատմական տեղեկութիւնները ի մտի ունենալով հաւանական չէ՞ որ Բիւզանդական այս հայ զօրականաց մայրը Շուշանիկ Երուսաղէմ տիրակալ և վախճանած ըլլայ հոն, և իբր մայրը երկու երախտաւոր զինուորականներուն, թաղուած է Հայոց Ս. Յովն. Կարապետի գաւիթը, յատկացուելով անոր գեղակերտ մոզայիքներով տապան մը Արտաւանի ձեռ-

քով, և յանուն իր եղբորը Վահանին ալ կանգնելով եղիպտացի Անագատականին՝ Եսայիի և այլ Հարց համանման լիբիմ մը, հան ամփոփելով անոնց նշխարները:

2.— Մժավանք

Անաստաս Վրդ. իր ցուցակին մէջ այս վանքը հետեւեալ կերպով կը ծանօթագրէ. «Մըժայ վանքն, որ յանուն ար. Քառասնիցն, զոր այժմ Տաճիկ Բ. նինո, իսկ Կաղանկայտուացին կ'ըսէ. «Մրուժայ վանք սուրբ Քառասունքն ի նոյն կողմն և մերձ ՚ի նա, զոր այժմ տաճիկն ունի (նոյն անգ): Արիւն և Աստուածատուր Եպս. կը կարծեն թէ Մժավանքը պիտի ըլլայ Մժէժավանք. վանդի Մժժանունչունք. բայց մենք աւելի հաւանական կը նկատենք թէ Մժավանքը պիտի ըլլայ Մժմավանք. Կաղանկայտուացիին Մրուժայ վանք ըսածը բոլորովին անիմանալի է: Մեր պատմութեան մէջ երկու Մժժ Գնունի ունինք. մին՝ 518ին, մարզպան Պարսից կողմէն, ի Դուին, 30 տարի մարզպանութիւն ըրած, շինարարութեամբ համբաւեալ և բարեկամ Թրակացի Յուստինոս կայսեր (Ջանգ. Ա. էջ 237-255), իսկ միւսը, նոյնին սերունդէն, Հերակլի օրով, Յունաց բամբին գորավար, որ մինչև անգամ կայսր ընտրուեցաւ, բայց իսկոյն սպանուեցաւ (Անգ, էջ 528): Բայց մենք աւելի հաւանական կը նկատենք որ Մժավանքը շինուած կամ նորոգուած է յանուն առաջնոյն: Սակայն Պետրոս Վրացիին կենսագիրը, զոր նախընթացով յիշեցինք, կը պատմէ թէ՛ Հոռովմայեցի կրտսերն Տիկին Մելանիա (+ 439) Զիթենեաց լերան վրայ, Բրի եկեղեցւոյն մօտիկ, երկու վանքեր կը շինէ, արանց ու կանանց, և հոն կը զետեղէ Հայոց Սերաստիայէն բերել տրւած 40 վկաներու նշխարքները, որոնց վրայ կ'աւելցնէ նաև Պետրոս Վրացիին բերած պարսիկ երկու վկաներու մասունքներն ալ: Մասանց նաւակատիքը կը կատարէ Կիւրեղ Աղեքսանդրացի հայրապետը, որ նոյն ժամանակ Երուսաղէմ կը գտնուէր: Ահա՛ այս Մելանիայի Քառասնից վանքն է, որուն յետոյ կը տիրանայ հայ Մժէժ Գնունի մը կամ մարզպանը, և կամ բիւզանդական գորավարը. բայց թէ

ի՞նչ պարագաներու տակ, պատմականօրէն անձանթ կը մնայ մեզ: Մժմավանքը շատ մօտ կը գտնուի վերև նկարագրուած Ս. Յովն. Կարապետի վանքին, և թէ շատ կանուխէն մասամբ գրաւուած էր արաբացիներէն, ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ վերի յիշատակարաններէն: Աստուածատուր Եպս. հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ Մժմավանքի աւերակը, «Այս վանք է հիւսիսային կողմն Ս. Կարապետի իրբեւ քարընկէց մի. հիմունք, շրջապատ որոնց միայն երեքն այժմ. ի կեդրոնի կանգնեալ են արաբացիք գմբէթ և կոշէն ըստ բարբառոյ իւրեանց Դուպկեր ել արպային շուհասի. գմբէթ 40 մարտիրոսաց՝ ըստ առաջին անուան իւրոյ և մի մասն գերեզմանատուն զիւղականաց: Աստ ևս գոն գերեզմանք նախնեաց մերոց, բայց ծածկեալ են արաբացիք: (Ժմեկզրկն. Պատմ. երգովի. Ա. հատ. էջ 89):

3.— Աւեսման վանք Հայոց.

Այս վանքը կուսանաց յատուկ էր. գրաւուր ո'ւնէ յիշատակարան չունինք: 1892ին, Զիթենեաց Լերան վրայ երևան ելած յունարէն գրով տապանագրէ մը յայտնի կ'ըլլայ թէ Հայք ունեցած են Աւեսման անուամբ վանք մը: Այդ տապանագրին թարգմանութիւնը կը զննէր հոս. «Այս է տապան սրբուհոյ Խարազայի, մայր միանձնուհեաց Աւեսման վանացն Հայոց» (R. B. 1892. էջ 571): Վանքին հայկական ըլլալուն տարակոյս չկայ. միայն գտնելով վանքին Մեծաօրուհիին անունէն և հայ վանքի մը մէջ յունարէն լեզուի գործածութենէն՝ կը կարծենք թէ այս վանքը գոյութիւն ունէր հայերէն գրոց գիւտէն յասաջ, և թէ նոյն վանքի միանձնուք անխորաքար ամէն ազգէ կ'առնուէին, թէև սեփականութիւնը ըլլար հայկական: Կը թուի թէ մինչև էրզ. դարու սկիզբը կանգուն էր Աւեսման վանքը. յորմէ հետէ կործանած Պարսիկներուն յարձակմանց հետեանքով: Հաւանաբար նոյնն էր այս վանքը «Հարանց Վարք» մէջ յիշուած (Բ. Հար. էջ 461) կուսանոցին հետ, որ Զիթենեաց Լերան վրայ գտնուելով՝ Փարսի անունը կը կրէր. հոն կ'ապրէին չորս հարիւրի մօտ կոյսեր: Պարսիկները

վանքը կործանեցին, կոյսերը դժնէարար հաս հոն ցրուեցին: Հարանց վարքի նոյն էջերուն մէջ կը պատմուի հալածուած կոյսերէն միայն դիւցապնական առաքելութիւնը:

Զիթենեայ Լիւրան Բլրի եկեղեցիին նըկարագրութեան առթիւ, մեէ յիշատակութիւն չըբինք նոյնին սեփականութեան մասին: Ինչպէս կ'երևի զրաւոր յիշատակարանաց հետքերէն, վաղեմի դարերէ սկսեալ, նոյն եկեղեցիին սեփականութիւնը կը վերաբերէր Հայ Միաբանութեան: Այս մասին հայ ժամանակագիր մը կը գրէ թէ արաբ պատմագրաց մէջ գրուած է որ Համբարձման եկեղեցիին կը վերաբերէր Հայոց (Մտրագր. Երուսաղէմի, էջ 308). Արդէն 1529ին, Յովնանէս Պարք. Ս. Համբարձման եկեղեցւոյն գմբէթը, որ երկրաշարժէն խաբխւած էր, դառաւորին վճռով նորոգել կուտայ, և 1560ին, Անդրէաս Պատրիարքն դարձեալ վաղեմի իրաւանց հիման վրայ և գոտարանի վճռագրով, կը յաջողի ամբողջութեամբ նորոգել նոյն եկեղեցիին. 1617ին ալ, Գրիգոր Պարոնտէր, պաշտօնական վաւերագրաց ոյժով, կ'ար-

գելու տեղւոյն մէկ զրացիին անտեղի տարնձգութիւնները Հայոց միաբանութիւնը 1836ին, առանց հակառակելու ուրիշ Միաբանութեանց կողմէ նոյն եկեղեցիին մէջ կատարուած պաշտամունքին և արարողութեանց, կարեւոր նորոգութիւններ կը կատարէ նոյն եկեղեցւոյն մէջ, և կը կառուցանէ յարակից շէնքեր համաձայն աշխարհոնութեանց, զորակէտք բերած էր Հիւրէթի 1022ին, Սուլթան Ահմէտ Ա. ի օրով, որուն զօրութեամբ նաև ստացած էր Հիւր. 1250, 1251 և 1252 թուական հրովարտականները: 1838ին ստեղծելով, Լատինք և Յոյնք կը հակառակին այս նորոգութեանց և վերաշինութեանց, կը ջանան բեկանել ստացուած հրամանագրերը, և այլ և այլ ազդեցութիւններու միջոցաւ, ի մեծ վիշտ քրիստոնէութեան, 1839ին քանդել կուտան շինութիւնները, և հոն հիմակ աւերակներն են որ կ'իշխեն: Մանրամասնութիւնները տեսնել (ժմկնկրկն. Պսմ. Երուսաղէմի, Հար. Ա. էջ 252, 271, 290, Բ. 459 և այլն, «Բովանդակութիւն Ազգ. Սեփ.» էջ 94-95):

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱԳԱՆՈՒՆԻ

Հ ՈՒՆ Ա ՐԹՆԳԸ

Հոգիս շուն աշիւց մըն և կեփուած
Հաքար տաք առաջ գուցի.
Ե՛րբ կը դպիմ որ ան հնչի՝
Շրթներդ վրձիս եւ յուսամած . . .

Խորունկ սափոր՝ բերես ունի,
Հոգիս մըռայ և բիւրեղայ,
Պանած իր մէջ զանձ մ'արհնի,
Բու ձեռնդ զայն ե՛րբ կը բանայ . . .

Ա մագաղաթ մը շիւամոյր,
Թերեւս ան պիտի ըսէ
Ի՛նչ զաղակիւններ որոնք յոյս
Գիծեր են ջիւնց ու վարդեր բիր:

Ա կը բաւեր զուցի միայն
Որ դու շունչովդ հրպիր,
Պիտի ծաղիկ՝ հոգիս կարմիր
Շուշանի պէս անմահական . . .

Միկնդն խորհուրդ մըն և զաղակի
Մոցն անդորրիկ իրեն պանած
Անբընդի զանց մ'արհնի,
Ա ոսկի աշիւց մը կեփուած . . .

Ա՛ն, որ մը դու ան պիտի փշրես
Խաւական այս հեփ, անօրէ այս խոր,
Պիտի կոտորիմ զանձերն անոր,
Բայց ոչ այն աշիւգը զոր Դո՛ւն եւ . . .

ԱՐՄԷԼ ԵՐԿԱԹ